Міжрегіональна Академія управління персоналом
Міжнародна Кадрова Академія
Конфедерація недержавних вищих закладів освіти України
Українсько-Азербайджанський інститут
соціальних наук і самоврядування Г. А. Алієва
Духовно-просвітницький Центр імені Святих Апостолів
ГО “Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління”

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА: ФІЛОСОФСЬКІ, ТЕОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СПІВПРАЦІ В ІНТЕРЕСАХ ЛЮДИНИ

Матеріали науково-практичної конференції
м. Київ, МАУП, 19 травня 2016 р.

Київ
ДП “Видавничий дім “Персонал”
2016

Редакційна колегія: *М. Н. Курко* (голова), д-р юрид. наук, проф.
М. Ф. Головатий (заступник голови), д-р політ. наук, проф.
В. М. Воронін (відповідальний редактор), д-р іст. наук
І. П. Бідзюра, д-р політ. наук, проф.
М. Л. Головко, д-р іст. наук, проф.
В. І. Литвиненко, д-р. юрид. наук, доц.
Ю. О. Мєлков, д-р філос. наук
Діонісій Мартишин, прот., д-р богосл. наук
Н. Б. Отрешко, д-р соціол. наук, проф.
Є. О. Романенко, д-р наук з держ. упр., доц.
Ю. П. Сурмін, д-р соціол. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 5 від 25.05.16)

Матеріали подано в авторській редакції.
Відповідальність за зміст та орфографію матеріалів несуть автори.

Українська держава і Церква: філософські, теологічні та практичні аспекти співпраці в інтересах людини: Матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, МАУП, 19 трав. 2016 р. — К.: ДП "Вид. дім "Персонал", 2016. — 240 с.

У пропонованому збірнику подано статті та тези учасників науково-практичної конференції, що охоплюють широку проблематику ролі Церкви у сучасній Україні та перспективи розвитку державно-церковних відносин.

Для науковців, громадсько-політичних діячів, студентів, а також усіх, хто цікавиться питаннями державно-церковних відносин.

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2016
© ДП "Видавничий дім "Персонал", 2016

Бисенбаев Ф. К.
Феномен веры как предмет межрелигиозного диалога 125

Бочков П. В.
Краткий обзор новейших разделений в среде реформаторских неканонических юрисдикций в Украине..... 133

прот. Димитрій Гарчук
Катехізація та просвітництво в думках Блаженнішого Митрополита Володимира як фактор культурного збагачення українського суспільства..... 139

Гордієнко М. Г.
Церква перед викликами політичного екстремізму 145

Дікарєв О. І.
Еліта у лабіринті саду божественних пісень: до 500-річчя Іероніма Босха 153

Ковальчук А. Ю.
Конституційно-правові засади забезпечення духовної безпеки України 158

Костюк Т. О.
Політико-правові аспекти встановлення ефективної взаємодії держави, церкви і громадянського суспільства в Україні 161

Кущ Н. В.
Церква як ціннісний орієнтир людини (на прикладі роману "Собор" Олеся Гончара) 166

Медвідь Ф. М.
"Слово про Закон і Благодать" Митрополита Іларіона як визначна пам'ятка християнської думки 169

Нич Т. В.
Християнство і питання нації у релігійно-філософській концепції прот. С. Булгакова..... 188

Пальм Н. Д.
Религиоведение в системе гуманитарного образования украинского государства: проблемы и решения..... 192

Паращевін М. А.
Взаємодія релігійних організацій та держави: очікування і реальність..... 198

Табаков В. З.
Великоболгарские корни украинской христианской государственности 201

Утвенко В. В.
Роль держави в матеріальному забезпеченні православної церкви в Гетьманщині в другій половині XVII ст. 208

Чиркова О. А.
Боротьба за православну Церкву в Україні на межі XVI–XVII століть..... 211

Якухно І. І.
Науково-методологічні та теологічні аспекти співпраці держави і церкви у сфері освіти..... 218

Кобржицький В. В.
Північноамериканський досвід підготовки менеджерів з туризму з урахуванням релігійного чинника (проекція на українські реалії) 226

Петряєв О. С.
Свобода віросповідання перед лицем загроз та викликів ісламізації Європи..... 232

Кметик С. В.
Інноваційний аспект сучасної освіти як фактор суттєвого вдосконалення духовного розвитку особистості..... 236

О. А. ЧИРКОВА
канд. іст. наук, доц., УАІСНС МАУП

БОРОТЬБА ЗА ПРАВОСЛАВНУ ЦЕРКВУ В УКРАЇНІ НА МЕЖІ XVI–XVII СТОЛІТЬ

Напередодні Берестейської унії українська православна спільнота зіткнулося зі зростаючим впливом ідей, які несли в собі критичні оцінки усталених в офіційному православ'ї уявлень і концепцій. Сучасні греко-католицькі дослідники акцентують увагу на трагічній ситуації наприкінці XVI ст., якою Українська Церква була поставлена перед вибором: продовжувати нерівну і, здавалося, безнадійну боротьбу за своє існування, знаючи, що вижити буде важко, що українському народові загрожує латинізація обряду та полонізація; чи піти на унію з Римом, змінивши свою залежність від Константинопольського патріарха на опіку Римського папи. Наразі постало питання: рятувати Церкву, жертвуючи національною самобутністю народу, чи рятувати національну самобутність, реформуючи Церкву.

Початок революційних подій, що мали місце в українському православ'ї в останнє десятиліття XVI ст., пов'язують із візитами в Україну Константинопольського патріарха Єремії II. Він двічі відвідав Київську митрополію. Вперше — 1588 р. на своєму шляху до Москви; вдруге — 1589 р., повертаючись до Константинополя.

Влітку 1589 р., на прохання львівських братчиків та ієрархії, Єремія II зупинився в Литві для розгляду нагальних питань Київської митрополії. За його участю відбулося кілька засідань єпископського собору УПЦ в містах Вільно, Бересті, Супрасльському монастирі та Тернополі. Головними рішеннями цих соборів були: запровадження посади патріаршого екзарха, яким було обрано Луцького єпископа Кирила (Терлецького) та вирішення суперечки між Львівським братством та єпископом Гедеоном (Балабаном). Братство проголошувалося ставропігійним, що підлягає лише владі патріарха. А також заборонив приїжджати на Русь та втручатися в церковні справи будь-яким духовним особам з інших патріархатів окрім Константинопольського [1, *81*].

Акції патріарха щодо української Церкви дали поштовх двом процесам у середовищі православної ієрархії: 1) здійснення внутрішньої реформи церковного життя; 2) пошуку, спочатку незначною частиною єпископату, а потім і його більшістю, шляхів до розриву зв'язків з Константинополем і підпорядкування митрополичої кафедри Римові, як протест проти цих акцій.

Візит Константинопольського патріарха Єремії II до Речі Посполитої і Москви надав новий поштовх планам перенесення патріархату, який перебував у скрутному положенні в мусульманському середовищі. Висувалися ідеї

перенесення патріархії до Вільна, Києва, Москви або Риму, що розглядалося як перший крок до унії православних з католиками [2, *45*]. В серпні 1588 р. один із промоторів унії, Луцький католицький єпископ Бернард Мацейовський, звернувся до папського нунція з пропозицією використати візит Єремії II для "унійного тиску" на православних, а восени того ж року коронний канцлер Я.Замойський пропонував Римові план перенесення Константинопольського патріархату до Речі Посполитої.

Кінцевою метою східноєвропейської подорожі Єремії II була Москва, де він розраховував роздобути кошти на відбудову поруйнованої турками під час ув'язнення патріарха Константинопольської кафедри. Результатом стало проголошення Єремією II Московського патріархату, що спричинило в майбутньому серйозні зміни в Київській митрополії і, в кінцевому результаті, справило значний вплив на подальший хід церковного життя в Східній Європі.

Польський король Сигізмунд III та патріарх Єремія II зустрілися у Вільно у 1589 році. В результаті, 7 липня було видано королівську грамоту, яка засвідчувала визнання юрисдикції Константинопольського патріархату над Київською митрополією, узаконення права патріарха наглядати за станом справ та вести судочинство над усім духовенством [3, *20*]. Її було занесено до Віленських гродських книг.

Суперечливі рішення патріарха Єремії II таїли в собі вибуховий потенціал. Зіткнення митрополичої та екзаршої влади, протистояння ієрархії та братств, безпрецедентне посилення влади Константинополя у вирішенні внутрішніх питань митрополії вели до напруження суспільної атмосфери.

Католицька альтернатива за тих обставин виявилася набагато принаднішою для частини церковної ієрархії. Рішення про відхід від Константинополя ухвалили єпископи, які боялися своїх внутрішніх реформаторів із братського середовища й намагалися запобігти їхньому союзові з Константинополем.

Однією з головних ознак внутрішньо церковного життя Київської митрополії після від'їзду патріарха Єремії стало регулярне проведення соборів – практично забуте в українській Церкві у XVI ст. і запроваджене заново Константинопольським патріархом.

Перший із соборів, проведених єпископами після від'їзду Єремії, відбувся навесні 1590 р. в Белзі. Його учасниками були єпископи: новопризначений патріарший екзарх, єпископ Луцький Кирило (Терлецький), Львівський Гедеон (Балабан), Пінський Леонтій (Пелчицький) та Холмський Діонісій (Збіруйський). На території останнього власне і відбувся собор, про діяльність якого майже не збереглося скільки-небудь достовірних повідомлень. В історіографії висловлювалися досить обґрунтовані думки про те, що собор, у якому не брав участі сам митрополит Михайло (Рогоза) та його прибічник — тодішній Володимирський та Берестейський єпископ Мелетій (Хребтович), мав опозиційний щодо митрополита характер.

Головною темою засідань собору було очевидно, обговорення унійного питання. В червні 1590 р. підписи саме цих чотирьох єпископів — учасників

Белзької наради — з'явилися під першою єпископською декларацією унії. На думку М. Грушевського, ініціатором унійної акції міг виступити Гедеон (Балабан). Мали, очевидно, свої розрахунки й інші учасники собору.

Після смерті єпископа Афанасія (Терлецького) на Полоцьку кафедру шукали кандидата, що був би прихильним до унії. Таким згодом став Герман Григорій (Загорського). Пінському єпископові Леонтію (Пелчицькому) (одному з ініціаторів унії), який у цей час тяжко захворів, підшукали наступника в особі Іони (Гоголя). Але найбільшим успіхом унійної партії була, безумовно, номінація на Володимирську кафедру після смерті єпископа Мелетія (Хребтовича) (активного прибічника митрополита) берестейського каштеляна Адама Потія. Потій активно демонстрував свою готовність до унії з Римом.

Тим часом православна опозиція, використавши всі засоби легального тиску на уряд у вигляді антиунійних резолюцій провінційних сеймів, протестацій і т. ін., готувалися до боротьби. Проти унії виступила більшість монастирів, але основною силою православних залишався світський елемент: частина магнатів, шляхта та об'єднане в братських організаціях міщанство.

Настрій обох угруповань був досить рішучим, шляхи до відступу — відрізані, а можливість компромісу та порозуміння здавалися більш ніж примарними. Повною мірою це стало очевидно у Бересті на Соборах.

Головою противників унії мав стати протосинкел Константинопольського патріарха Никифор. Він двічі був "місцеблюстителем" Патріаршого Престолу і, згідно з рішенням собору східних патріархів, мав першість перед митрополитами. З Православного Сходу прибули також Кирил Лукаріс — протосинкел Олександрійського патріарха Мелетія Пігаса, а також декілька інших високопоставлених ієрархів. Таку саму точку зору висловлювали українські єпископи — Львівський — Гедеон (Балабан) та Перемиський — Михаїл (Копистенський), монастирі, клір та шляхта, на чолі з Костянтином Острозьким.

6–9 жовтня 1596 р. у Бересті одночасно відбулися два Собори: унійний та протиунійний. Протистояння між Соборами досягло піку напруження, що вилилося в обопільні звинувачення і прокльони. Протягом цих днів представники Соборів намагалися вести переговори про примирення. Але все закінчилося проголошенням 8 жовтня унії на Соборі на чолі з митрополитом Михаїлом (Рогозою), після чого було прийняте рішення позбавити архієреїв та клір, які не прийняли унію, духовного сану. Потім 9 жовтня 1596 р. православний Берестейській Собор видав універсал про засудження унії та її ініціаторів.

До польського короля Сигізмунда III була вислана делегація на чолі з Матвієм Малинським та Лаврентієм Древінським щодо з'ясування положення УПЦ в Речі Посполитій. Нажаль вона зазнала невдачі. 15 грудня 1596 р. було оприлюднено королівський універсал, яким визнавалися рішення унійного собору в Бересті і практично ставилася поза законом Православна Церква, як не з'єднана з Римом: "зазначені Копистянський і Балабан з того часу за владик та єпископів не вважалися, благословення від них не мали брати

та спілкування з ними як з проклятими не мали... за постановою Берестейською..." [4, *154–157*].

Згідно з наявними даними, біле духовенство у своїй масі підтримало єпархіальних ієрархів, тобто священики Львівської та Перемиської єпископій залишилися у православ'ї, священики інших єпархій підтримали унію (за винятком лише деяких протопопій та парафій Луцько-Острозької єпархії, які пішли за впливовим на Волині князем Костянтином Острозьким). На боці православ'я залишилася більшість монастирів. Проти унії виступив найбільший з них — Києво-Печерська Лавра на чолі зі своїм архімандритом Никифором Туром.

Але внутрішньополітична ситуація в країні була на користь церковної унії, що виявилося у постановах органів державної влади. Першим після Берестя в Речі Посполитій був Варшавський сейм, призначений на лютий 1597 р. Вже на шляхетських сеймиках, що скликалися напередодні, православна шляхта рішуче протестувала проти рішень уніатського собору, а Віленське та Львівське братства направили на сейм своїх представників. На самому сеймі православні намагалися (почасти небезуспішно) заручитися підтримкою протестантських послів, але в цілому він закінчився не на їхню користь. На сеймі відбувся суд над представником Константинопольського патріархату, який був присутній на Берестейському православному соборі, — протосинкелом Никифором. Його звинувачували у шпигунстві на користь Османської імперії, але практично це був суд над православними. Після сейму Никифора було ув'язнено в Магдебурзькій фортеці, де він і помер [5, *80–82*].

З огляду на загострення боротьби проти унії Олександрійський патріарх Мелетій Пігас від імені Східних патріархів видав постанову про екс комунікацію уніатських владик навесні 1597 року [6, *89*]. Після цього патріарх надсилає князю Острозькому грамоти від 4 квітня та 4 жовтня 1597 року, що надають право Львівському єпископу Гедеону (Балабану), призначеному патріаршим екзархом православної Київської митрополії, поставити нового митрополита та єпископів, замість тих, що перейшли до унії [7, *139*].

Але здійснити це на практиці не вдалося. За польським законодавством, яке діяло і на українських теренах, будь-яка особа, що займала поважну посаду, мала отримати від польського короля затвердження на ній. Але оскільки самі православні єпископи опинилися поза законом (не визнавалися світською владою, як противники унії), то і обрати ще одного архієрея не мали права.

Ситуація склалася патова. І самі не могли, і ззовні ніхто не міг допомогти. Православні єпископи були змушені зосередитися на нагальних справах у своїх єпархіях та почасти допомагати іншим. Державна влада всіляко перешкоджала їх діяльності, що засвідчують офіційні виступи православної шляхти на сеймах.

З огляду на цю ситуацію стає зрозумілим, що ніхто не може висвячувати священиків в інших єпархіях, окрім тих, що залишилися вірними Пра-

вослав'ю. Для заповнення парафіяльних вакансій звичним стає перманентний приїзд кандидатів на священство до Гедеона (Балабана) з усіх єпархій митрополії. Саме на цю обставину скаржився Іпатій (Потій) у своєму листі 1601 року до папи Римського [8, *172*].

На тлі боротьби за релігійну свободу на соціально-політичні терени стало виступило зближення між православною та протестантською шляхтою. У Вільно відбувся шляхетський з'їзд. 18 травня 1599 р. був утворений політичний союз, який засвідчив "Акт конфедерації". Тут зазначалося, що у світлі поширення утисків з боку латинян, обидві сторони складають союз для захисту своїх прав і виступу за свободу совісті на сеймах: "не допустимо віднімати в себе прав..., церкви, собори, кирхи та священнослужителів будемо охороняти й захищати" [9, *21*].

У той же час почався активний відтік православної шляхти до унії та католицтва. Цей процес охопив всю митрополію і був зумовлений соціально-економічними та адміністративно-правовими перевагами, які надавалися в Речі Посполитій саме цим категоріям населення. Так до католицтва відійшов старший син князя Костянтина Острозького Януш, який став краківським кашеляном, та ціла низка українських шляхетських родів.

Отримуючи звістки про спротив унійній справі з боку православних папа Римський Климент VIII надсилає від 3 квітня 1599 р. листа до короля Сигізмунда III із закликом активніше підтримувати унію і вести боротьбу з православним єпископством. "Тому прослідкуй з усією пильністю за тим, щоб єпископи-схизматики, які таємно засилаються Константинопольським патріархом у твої володіння, не підбурювали народ і не заохочували до таємних змов на превелику шкоду католицькій вірі і душ русинів". В першу чергу це стосувалося представників православної ієрархії Балкан, які перебували на території України. Відомо, що митрополит Бєлградський Лука Сербин, проживав у володіннях князя Костянтина Острозького і неофіційно виконував митрополичі функції на теренах України на прохання Константинопольського патріарха [10, *163*].

Певного успіху православним вдалося досягти тільки на березневому сеймі 1603 р. Тоді, в обмін на підтримку православними послами запропонованого королем податку на ведення війни в Лівонії, король дозволив обирати Києво-Печерського архімандрита з числа православних. Грамотою польського короля від 22 лютого 1605 р. у Києво-Печерському монастирі православним архімандритом став Єлисей (Плетенецький).

Але поступово Православна Церква опиняється на межі втрати власної ієрархії і, відповідно, припинення свого існування. У 1607 р. помер Львівський єпископ Гедеон (Балабан), а в 1609 р. — Перемиський єпископ Михайло (Копистенський). Ще за життя Балабана король номінував на його місце Ісайю Балабана — племінника Гедеона [11, *354–358*]. Однак проти цієї кандидатури рішуче виступило Львівське братство. Воно висунуло на єпископство свого власного кандидата — Єремію (Тисаровського), який дістав королівську номінацію, пообіцявши перейти на унію.

Проте проти волі короля Тисаровський був висвячений православним Сучавським митрополитом Анастасієм і залишився вірним православ'ю, що викликало незадоволення уніатів та польської влади. Після смерті єпископа Михайла (Копистенського), Тисаровський залишився єдиним православним архієреєм.

Події, пов'язані з проголошенням частиною ієрархії унії та протестами проти неї, свідчать про стурбованість суспільства подіями навколо долі православ'я в Україні. Православне населення було зацікавлене в продовженні функціонування національної Православної української Церкви. Але воно наштовхнулося на великі перешкоди у середині держави та ззовні. Не припинялася агресія римської курії. Польська державна влада була незацікавлена в її існуванні, вважаючи в УПЦ загрозу подальшій політиці полонізації та латинізації.

Нажаль, Константинополь був не в змозі надати адекватну допомогу, тому що сам перебував у скрутному становищі. Патріархи почали шукати матеріальної та духовної підтримки у Москві, яку ще 150 років тому відлучили від спілкування. Це зростання впливу Москви у Православному світі викликало певні протести у середовищі української ієрархії.

Саме ці чинники і призвели до кризової ситуації в Українській православній Церкві. Майбутнє бачилося непевним. Але надія не полишала частину українського населення і воно продовжувало боротися. Тим більше, що на зміну шляхті, що зрадила народ, приходили православно налаштовані братства і козацтво, які були ближчими до народного волевиявлення.

Тому слід констатувати, що українське православ'я трималося завдяки підтримці народу, хоча польська державна влада і деякі представники вищого духовенства зрадили його інтереси. Натомість стійкість частини православних ієрархів, священства, шляхти, міщанства, козацтва змогла в нелегкий час відстояти прадідівську віру у часи, коли здавалося, що вся політична ситуація була проти цього. Державна влада взагалі відвернулася від потреб православного населення, а влада Константинополя частково зріклася від потреб Київської митрополії. Проте, митрополія вистояла і невдовзі відновила свою ієрархію та свій вплив у суспільстві.

Література

1. *Історія* православної церкви в Україні: зб. наук. пр. — К.: Четверта хвиля, 1997. — С. 81.
2. *Плохий С. Н.* Папство и Украина. (Политика рим ской курии на украинских землях в XVI–XVII вв.). — К.: Выща шк., 1989. — С. 45.
3. *Акты*, относящиеся к истории Западной России (АЗР). — СПб., 1851. — Т. 4. — С. 20.
4. *АЗР.* — Т. 4. — С. 154–157.
5. *Плохий С. Н.* Папство и Украина. — С. 80–82.
6. *Історія* православної церкви в Україні. — С. 89.

7. *Болховітінов Євгеній, митрополит.* Вибрані праці з історії Києва. — К.: Либідь; ІСА, 1995. — С. 139.
8. *Боротьба* Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVIII ст.): зб. документів і матеріалів / АН УРСР. Ін-т суспільних наук та ін.; упор. Є. А. Гринів та ін. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 172.
9. *Сборник* документов, уясняющих отношение латино-польской пропаганды к русской вере и народности. (Из исторических материалов, помещенных в "Вестнике Западной России" и из других печатных источников). — Вильно, 1866. — Вып. 2. — С. 21.
10. *Боротьба* Південно-Західної Русі і України. — С. 163.
11. *Макарий (Булгаков), митр.* История Русской Церкви. — СПб., 1874. — Т. 10. — С. 354–358.